

Bone Mineral Density (BMD) of Patients with Beta Thalassemia

Mehrnoush Kosaryan¹,
Kourosh Vahidshahi¹,
Azam Emadi Jamali²,
Leila Sarparast²

¹ Department of Pediatrics, Thalassemia Research Center, Faculty of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

² General Practitioner, Student Research Committee, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

(Received August 1, 2010 ; Accepted January 16, 2012)

Abstract

Background and purpose: Osteopenia and osteoporosis are well known and common complications of beta thalassemia major (TM). This research was undertaken in order to find the prevalence and related factors and also effect of ongoing treatment on the conditions.

Materials and methods: All medical records of patients older than 16 years were reviewed. Non transfusion dependent patients called as thalassemia intermedia. Demography of patients was extracted, the results of the BMD and Z-Score of femoral neck and lumbar vertebrae were reported comparing normal matched subjects. Z-Scores <-1, -1 to -2.5, and bigger than -2.5 were considered as normal, osteopenic and osteoporotic respectively.

Results: 125 patients had at least one BMD measurement. 73(58%) patients were TM and the remainders were non transfusion dependent. Mean age was 24 ± 6 and F/M ratio was 3/1. According to Z-Scores, 17% , 61% and 17% were normal, osteopenic and osteoporotic respectively. Age and severity of pathology were correlated, and 7% reduction of BMD/ year was calculated ($P < 0.000$). BMD of lumbar vertebra was worse in men ($P < 0.001$). A negative significant correlation was detected between BMD and the mean of hematocrit in the last 5 years ($P < 0.005$). Correlation of the age at starting transfusion and severity of BMD was not significant. Nineteen patients had 2 BMD measurements, 3 ± 1 years apart. Patients who had osteoporosis in the first measurements were using oral medicine (Alendronate). No significant improvement was noticed and in fact femoral BMD was worse in men ($P < 0.001$).

Conclusion: BMD measurements was less than anticipated. Osteopenia and even osteoporosis are common. Treatment duo to non compliance or inadequacy was not effective and more intensive treatment is needed.

Key words: Major beta-thalassemia, intermedia, oteopenia-osteoporosis-bone mineral density- DEXA

بررسی تراکم معدنی استخوانی و عوامل مرتبط در بیماران مبتلا به تالاسمی ماژور و اینترمدیا

مهرنوش کوثریان^۱
کوروش وحیدشاهی^۱
اعظم عمادی جمالی^۲
لیلا سرپرست^۲

چکیده

سابقه و هدف: استئوپنی و استئوپوروز از عوارض شناخته شده و شایع کم‌خونی ارثی بتا تالاسمی است. به منظور بررسی فراوانی و عوامل خطر این عارضه و همچنین بررسی مجدد بیمارانی که درمان‌هایی دریافت کرده بودند این مطالعه در بیماران مراجعه‌کننده به بخش تالاسمی بیمارستان بوعلی سینا ساری انجام شد.

مواد و روش‌ها: مطالعه به روش مرور پرونده‌ها انجام گردید. خصوصیات دموگرافیک بیماران، داروهای مصرفی، متوسط هماتوکریت ۵ سال قبل و نتیجه تراکم معدنی استخوان استخراج و ثبت شد. برای مقایسه از Z Score تراکم معدنی استخوان با روش DEXA در نواحی مهره‌های کمری و گردن استخوان ران استفاده شد.

یافته‌ها: از ۱۲۵ بیماری که سنجش تراکم معدنی استخوان در آن‌ها انجام شده بود ۷۳ نفر (۵۸ درصد) تالاسمی ماژور و بقیه اینترمدیا بودند. بر اساس امتیاز Z Score، ۱۷ درصد طبیعی، ۶۱ درصد استئوپنیک و ۱۷ درصد استئوپروتیک بودند. همبستگی سن با کمبود تراکم معدنی استخوان معنی‌دار بود ($p < 0/000$) و به ازای هر سال ۷ درصد از تراکم استخوان کاسته می‌شد. تراکم استخوانی مهره‌های کمری در مردان پایین‌تر بود ($p < 0/001$). همبستگی منفی معنی‌دار بین تراکم معدنی استخوان و متوسط هماتوکریت ۵ سال قبل دیده شد ($p < 0/005$). همبستگی معنی‌دار بین شدت استئوپنی با سن شروع ترانسفوزیون دیده نشد. بیماران اینترمدیا تراکم معدنی استخوان پایین‌تری داشتند. علی‌رغم مصرف کلسیم و ویتامین D و کلسیتریول و بیسفسفونات در بیمارانی که در بررسی اول تراکم معدنی استخوان کمتر از ۲/۵- داشتند، وضعیت تراکم بهتر نشده بود و در قسمت فمور بیماران ماژور این وضعیت بدتر شده بودند ($p < 0/001$).

استنتاج: با توجه به فراوانی بالای استئوپنی و استئوپوروز در بیماران مطالعه حاضر، سنجش تراکم معدنی استخوان و باید در بررسی‌های معمول بیماران قرار داشته باشد. درمان‌های انجام شده به دلیل کافی نبودن یا عدم تبعیت بیمار مؤثر نبوده و شاید درمان جدی‌تر مانند بیسفسفونات تزریقی یا خوراکی با مقدار بالاتر لازم باشد.

واژه‌های کلیدی: بتا تالاسمی ماژور، اینترمدیا، استئوپنی، استئوپوروز، تراکم معدنی استخوان

مقدمه

پوکی استخوان که بنا بر شدت آن به استئوپنی و استئوپوروز مشهور است از عوارض شناخته شده بتا تالاسمی ماژور و اینترمدیا است (۲،۱). شیوع آن در بیمارانی که ترانسفوزیون ناکافی دارند و بیماران

این مقاله حاصل طرح تحقیقاتی شماره ۲۳-۸۷ است که توسط معاونت تحقیقات و فناوری دانشگاه علوم پزشکی مازندران تامین شده است.

E-mail: mekosarian@gmail.com

مؤلف مسئول: مهرنوش کوثریان - ساری: بلوار پاسداران، مرکز آموزشی درمانی بوعلی سینا، بخش تالاسمی هموفیلی

۱. مرکز تحقیقات تالاسمی، گروه اطفال، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران

۲. پزشک عمومی، کمیته تحقیقات دانشجویی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران

تاریخ دریافت: ۸۹/۵/۱۰ تاریخ ارجاع جهت اصلاحات: ۸۹/۸/۲۵ تاریخ تصویب: ۹۰/۱۰/۲۶

اینترمدیت به خصوص هر چه سن بالاتر باشد بیشتر است و تقریباً تمام بیمارانی که به سن بزرگسالی می‌رسند از این عارضه رنج می‌برند (۴،۳). علایم پوکی استخوان شامل درد با شدت کم یا زیاد است و در صورت استئوپورز شدید شکستگی با ضربه مختصر وجود دارد. عوامل خطر دیگر این عارضه به غیر از عوامل ژنتیک، پرکاری شدید و طولانی مغز استخوان، جنس مذکر، تأخیر بلوغ، رژیم غذایی و میزان ورزش می‌باشد (۷-۵). در حال حاضر بهترین و حساس‌ترین وسیله تشخیص عارضه، اندازه‌گیری تراکم معدنی استخوان است که با روش $DEXA^1$ در نواحی مختلف مانند مهره‌ها، گردن فمور و استخوان ساعد اندازه‌گیری می‌شود. تراکم معدنی با واحد G/CM^2 گزارش می‌شود. ولی مقایسه آن با مقادیر حداکثر در سن و جنس مشابه (T-Score) یا مقایسه با اندازه متوسط (Z-Score) افراد هم سن و هم جنس برای تصمیم‌گیری درمانی معمول است.

برای درمان استئوپورز از ترکیبات خوراکی یا تزریقی بیسفسونات‌ها استفاده می‌شود. در مورد روش درمانی موفق اتفاق نظر وجود ندارد (۹۸). این مطالعه با هدف بررسی تراکم معدنی استخوانی بیماران مراجعه‌کننده به مرکز تحقیقات تالاسمی، فراوانی عارضه و عوامل مرتبط با آن‌ها انجام شد.

مواد و روش‌ها

مطالعه با بررسی پرونده‌های بیماران ۱۶ ساله و بزرگتر از سال ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۶ که تراکم معدنی استخوان برای ایشان انجام شده بود، صورت گرفت. خصوصیات دموگرافیک متوسط هماتوکریت ۵ سال قبل از BMD و داروهای مصرفی از پرونده‌ها استخراج و ثبت شدند. تمکین درمانی با مطالعه فواصل مراجعه و یادداشت‌های پزشک مسؤل بررسی شد. تراکم معدنی استخوان در تمام موارد در یک مرکز با روش DEXA با

دستگاه نورلند ساخت آمریکا اندازه‌گیری شده بودند. T-Score و Z-Score استخراج و ثبت شدند. T و Z هر دو گزارش شد.

Z-Score کمتر از ۱- طبیعی، بین ۱- تا ۲- استثنایی و کمتر از ۲/۵- استئوپورز نامیده شد. اطلاعات وارد برنامه SPSS شد و شاخص‌های مرکزی و پراکندگی محاسبه گشت. تراکم معدنی استخوانی بیماران ماژور و اینترمدیا با آزمون من ویتنی مقایسه شد. همبستگی بعضی متغیرها با ضریب همبستگی پیرسون و یا اسپیرمن بررسی و تأثیر درمان با آزمون ویلکاکسون شد. یکسانی نتایج در ۲ محل مهره و فمور با توجه به تعاریف فوق مقایسه و ضریب کاپا و فاصله اطمینان ۹۵ درصد آن محاسبه گشت و $p < 0/05$ به لحاظ آماری معنی‌دار تلقی شد.

یافته‌ها

از ۱۲۵ بیمار، ۷۳ نفر (۵۸ درصد) مبتلا به تالاسمی ماژور بودند. میانگین سن بیماران $21/4 \pm 5$ سال بود و ۱۹ بیمار (۲۶ درصد) نیز $1/38 \pm 3/15$ سال بعد سنجش مجدد دانسیته استخوانی انجام داده بودند.

سن زمان تشخیص تالاسمی ماژور در بیماران $1/8 \pm 1/85$ سال (حداقل ۰ تا حداکثر ۹ سال) و سن اولین خون‌گیری $2/4 \pm 2/6$ سالگی (حداقل ۲ ماه تا حداکثر ۹ سالگی) بود. همبستگی معنی‌داری بین سن تشخیص، سن شروع خون‌گیری و دانسیته استخوانی دیده نشد. بین سن انجام اولین سنجش و دانسیته استخوانی ناحیه فمور همبستگی منفی و معنی‌داری وجود داشت ($p < 0/0001$, $r = -0/44$).

۵۶ نفر (۷۷ درصد) از بیماران زن و ۱۷ نفر (۲۳ درصد) مرد بودند و در ناحیه کمر، مردان به‌صورت معنی‌داری تراکم استخوانی کمتری از زنان داشتند ($p < 0/001$). متوسط هماتوکریت در ۵ سال

گذشته 2 ± 29 (حداقل 23 و حداکثر 34) بود و در ناحیه فمور همبستگی معنی دار و منفی بین متوسط هماتوکریت 5 سال گذشته با دانسیته استخوانی دیده شد ($r = -0.64$ ، $p < 0.005$).

همان طور که در جدول شماره 1 دیده می شود، در مهره های کمری T-Score 0.9 ± 2.05 و Z-Score 0.9 ± 1.87 بود.

جدول شماره 1: دانسیته استخوانی کمر و فمور در بیماران تالاسمی ماژور بخش تالاسمی بیمارستان بوعلی سینا ساری

انحراف معیار \pm میانگین	
T-Score مهره های کمری نوبت اول	0.9 ± 2.05
T-Score فمورنوبت اول	1.1 ± 1.57
Z-Score مهره های کمری نوبت اول	0.9 ± 1.87
Z-Score فمورنوبت اول	1.1 ± 1.4
T-Score مهره های کمری نوبت دوم	0.3 ± 2.1
T-Score فمورنوبت دوم	0.9 ± 2.34
Z-Score مهره های کمری نوبت دوم	0.3 ± 1.9
Z-Score فمورنوبت دوم	1 ± 2.03

در همین ناحیه 22 درصد بیماران $Z\text{-Score} < -2/5$ (استئوپوروز)، 61 درصد بیماران $-1 < Z\text{-Score} < -2/5$ (استئوپنی) و تنها 17 درصد بیماران $Z\text{-Score} > -1$ (نرمال) داشتند.

در گردن فمور T-Score $1/1 \pm 1.57$ و Z-Score $1/4 \pm 1.1$ بود. در این ناحیه 18 درصد بیماران استئوپوروز، 51 درصد بیماران استئوپنی و 31 درصد بیماران طبیعی بودند. یکسانی بین دانسیته کمر و فمور در 54 درصد بیماران یافت شد.

در بررسی دوم T-Score و Z-Score مهره های کمری به ترتیب $1/0.3 \pm 2.1$ و $1/0.3 \pm 1.9$ بود (جدول شماره 1). در همین منطقه 21 درصد بیماران استئوپوروز، 63 درصد بیماران استئوپنی و 16 درصد بیماران طبیعی بودند. در گردن فمور T-Score 1 ± 2.03 و Z-Score 0.9 ± 2.34 بود.

28 درصد بیماران استئوپوروز، 56 درصد بیماران

استئوپنی و 16 درصد بیماران طبیعی بودند. در نوبت اول و دوم همبستگی امتیازهای T و Z در کمر و فمور با یکدیگر مثبت و معنی دار بود ($r = -0.5$ ، $p < 0.001$).

بر اساس آزمون ویلکاکسون Z-Score، T-Score ناحیه فمور در نوبت دوم به صورت معنی داری کاهش یافته بود ($p < 0.001$).

12 بیمار (16/5 درصد) مبتلا به دیابت بودند که 3 بیمار (25 درصد) تحت درمان با قرص، 8 بیمار (67 درصد) تحت درمان با انسولین و 1 بیمار (8 درصد) نیز از قرص و انسولین برای درمان استفاده می کردند. در دومین دانسیتمتری انجام شده بیماران دیابتی که تحت درمان با انسولین بودند به طور معنی داری Z-Score کمتری از بیماران تحت درمان با قرص داشتند ($p < 0.02$). بین ابتلاء به دیابت قندی یا نوع درمان و تراکم استخوانی همبستگی معنی داری دیده نشد.

5 نفر (6/8 درصد) از بیماران نیز هایپوتیروئید بودند که همگی تحت درمان کافی بودند. 20 نفر (27 درصد) از بیماران قبل از بررسی تراکم استخوانی تحت درمان کلسیم و کلستیرول بودند. 54 نفر از بیماران (74 درصد) کلسیم + ویتامین D مصرف می کردند که از سن 6 ± 21 سالگی مصرف آن را شروع کرده بودند. مدت مصرف کلسیم تا انجام اولین و دومین سنجش تراکم استخوان به ترتیب $2/5 \pm 1/7$ و 3 ± 5 سال (حداکثر 9 و 12 سال) بوده است (جدول شماره 2). دانسیته استخوانی در بیماران که مصرف کلسیم + ویتامین D داشتند در فمور و مهره های کمری به طور معنی داری کمتر از بیمارانی بود که مصرف کلسیم نداشتند ($p < 0.001$). همچنین رابطه معنی دار مشابهی بر اساس تست کای دو بین مصرف کلسیم + ویتامین D و شدت استئوپوروز وجود داشت ($p < 0.001$). ضمناً بین سن شروع مصرف کلسیم + ویتامین D و دانسیته استخوانی همبستگی معنی دار و منفی وجود داشت ($r = -0.37$ ، $p < 0.01$).

هورمون جنسی در پسران شامل تزریق ماهیانه 100

جدول شماره ۲: مدت زمان مصرف داروها در بیماران تالاسمی ماژور بخش تالاسمی بیمارستان بوعلی سینا ساری

انحراف معیار ± میانگین	
مدت زمان مصرف کلسیم + ویتامین D تا اولین سنجش	1/7 ± 2/5
مدت زمان مصرف کلسیم + ویتامین D تا دومین سنجش	5/1 ± 3
سن شروع کلسیم + ویتامین D	21 ± 6
سن شروع هورمون جنسی	16/5 ± 6/3
مدت زمان مصرف هورمون جنسی تا اولین سنجش	5/3 ± 3
مدت زمان مصرف هورمون جنسی تا دومین سنجش	9/4 ± 2
سن شروع کلسیتریول	21 ± 6
مدت زمان مصرف کلسیتریول تا اولین سنجش	2 ± 3
مدت زمان مصرف کلسیتریول تا دومین سنجش	5 ± 3
سن شروع بیس فسفونات	23 ± 6
مدت زمان مصرف بیس فسفونات تا اولین سنجش	-
مدت زمان مصرف بیس فسفونات تا دومین سنجش	1/4 ± 1
سن شروع هیدروکسی اوره	17/5 ± 5
مدت زمان مصرف هیدروکسی اوره تا اولین سنجش	4/4 ± 2/6
مدت زمان مصرف هیدروکسی اوره تا دومین سنجش	5/7 ± 2/7

میلی گرم تستوسترون انانتات و در دختران مصرف روزانه ۱۲ تا ۵۰ میکروگرم اتینیل استرادیول با یا بدون مدراکسی پروژسترون استات (۵ میلی گرم روزانه در ۱۵ روز هر ماه) بود. ۵۶ بیمار (۷۷ درصد) تحت درمان با هورمون‌های جنسی بودند که سن شروع آن $16/5 \pm 6$ سالگی بوده است. مدت مصرف هورمون‌های جنسی تا انجام اولین و دومین سنجش تراکم استخوان به ترتیب $3 \pm 5/3$ و $1/7 \pm 9/4$ سال (حداکثر ۱۱ و ۱۳ سال) بوده است (جدول شماره ۲). همبستگی معنی دار و منفی بین سن شروع مصرف هورمون جنسی با تراکم استخوانی دیده شد ($r = -0/34$, $p < 0/01$).

از ۷۳ بیمار، ۵۰ نفر (۶۸/۵ درصد) مصرف کلسیتریول و به عبارت دیگر کم کاری پاراتیروئید داشتند که مصرف آن‌را از 6 ± 21 سالگی شروع کرده بودند. زمان دریافت کلسیتریول قبل از انجام اولین و دومین سنجش تراکم استخوان به ترتیب $2/8 \pm 2$ و 3 ± 5 سال (حداکثر ۱۰ و ۱۲ سال) قبل بوده است (جدول شماره ۲).

دانشیه استخوانی در بیمارانی که مصرف کلسیتریول داشتند در فمور و کمر به‌طور معنی داری کمتر از بیمارانی بود که مصرف کلسیتریول نداشتند

($p < 0/001$). همچنین رابطه معنی دار مشابهی بین مصرف کلسیتریول و شدت استئوپوروز بر اساس تست کای دو وجود داشت ($p < 0/001$). همبستگی معنی دار و منفی بین سن شروع مصرف کلسیتریول با تراکم استخوانی دیده شد ($r = -0/34$, $p < 0/01$).

۲۴ نفر (۳۲/۹ درصد) بیس فسفونات دریافت می کردند که در تمام موارد نوع خوراکی آن تجویز شده بود. ترکیب مورد استفاده تا اواخر سال ۱۳۸۵، ۱۰ تا ۲۰ میلی گرم دیفسفن به صورت ۱۵ روز در هر ۳ ماه بود و از ۱۳۸۶ به ۷۰ میلی گرم استئوفس (آلندرونات) در هر هفته تغییر یافت. تمکین درمانی در بیماران خوب نبود و دوره‌های طولانی بدون مصرف دارو وجود داشت. برای ۳ بیمار ۲ تا ۳ بار پامیدرونات تزریقی (۴۵ میلی گرم به فاصله ۶ هفته) مصرف شده بود که به دلیل عوارض تب و درد استخوانی شدید به شکل خوراکی بازگشت نموده بودند. بیماران از 6 ± 23 سالگی مصرف بیس فسفونات را شروع کرده بودند. زمان مصرف بیس فسفونات تا انجام دومین سنجش تراکم استخوان $1 \pm 1/4$ سال (حداکثر ۳ سال) بوده است (جدول شماره ۲). دانشیه استخوانی در بیمارانی که مصرف بیس فسفونات داشتند به‌طور معنی داری کمتر از بیمارانی بود که مصرف بیس فسفونات نداشتند ($p < 0/001$). همچنین رابطه معنی دار مشابهی بین مصرف بیس فسفونات و شدت استئوپوروز بر اساس تست کای دو وجود داشت ($p < 0/001$). همبستگی معنی دار و منفی بین سن شروع مصرف بیس فسفونات با تراکم استخوانی دیده شد ($r = -0/55$, $p < 0/01$).

۳۲ نفر (۴۴ درصد) هیدروکسی اوره مصرف می کردند. بیماران از $5 \pm 17/5$ سالگی مصرف هیدروکسی اوره را شروع کرده بودند و زمان مصرف هیدروکسی اوره تا انجام اولین و دومین سنجش تراکم استخوان به ترتیب $2/6 \pm 4/4$ و $2/7 \pm 5/7$ سال (حداکثر ۹ و ۸ سال) بوده است (جدول شماره ۲) و بین مصرف هیدروکسی اوره با دانشیه استخوانی و شدت

استثوپوروز رابطه معنی داری یافت نشد.

از بین ۱۲۵ بیمار، ۵۲ نفر (۴۲ درصد) تالاسمی اینترمدیا بودند که سن $30/5 \pm 8$ سال (حداقل ۱۳ تا حداکثر ۴۷ سال) داشتند. سن زمان تشخیص تالاسمی در بیماران $9 \pm 10/3$ (۰ تا ۳۸ سال) و سن اولین خون گیری 8 ± 10 (۱ تا ۳۶ سال) سالگی بود. هر ۵۲ بیمار نخستین بار در سن 8 ± 27 سالگی سنجش دانسیته استخوانی و ۱۴ بیمار (۲۷ درصد) نیز $1/1 \pm 3/4$ سال بعد سنجش مجدد دانسیته استخوانی انجام داده بودند. همبستگی معنی داری بین سن تشخیص، سن شروع خونگیری، سن انجام سنجش تراکم استخوانی و دانسیته استخوانی دیده نشد.

۳۹ نفر (۷۵ درصد) از بیماران زن و ۱۳ نفر (۲۵ درصد) مرد بودند. هیچ ارتباط معنی داری بین دانسیته استخوانی و جنس وجود نداشت ($p < 0/4$). متوسط هماتوکریت در ۵ سال گذشته $2/5 \pm 30$ بود. همبستگی معنی داری بین متوسط هماتوکریت ۵ سال گذشته با دانسیته استخوانی دیده نشد ($p < 0/9$). در مهره‌های کمری T-Score، $0/8 \pm 2/1$ و Z-Score، $0/7 \pm 1/9$ بود (جدول شماره ۳).

جدول شماره ۳: دانسیته استخوانی کمر و فمور در بیماران تالاسمی اینترمدیا بخش تالاسمی بیمارستان بوعلی سینا ساری

انحراف معیار \pm میانگین	
T-Score مهره های کمری نوبت اول	$-2/1 \pm 0/8$
T-Score فمور نوبت اول	$-2/02 \pm 1$
Z-Score مهره های کمری نوبت اول	$-1/9 \pm 0/7$
Z-Score فمور نوبت اول	$-1/57 \pm 1$
T-Score مهره های کمری نوبت دوم	$-2/47 \pm 0/8$
T-Score فمور نوبت دوم	$-2/04 \pm 1/1$
Z-Score مهره های کمری نوبت دوم	$-2/3 \pm 0/8$
Z-Score فمور نوبت دوم	$-1/63 \pm 1$

در همین ناحیه ۲۵ درصد بیماران $-2/5 < Z\text{-Score}$ (استثوپوروز)، ۶۷ درصد بیماران $-1 < Z\text{-score} < -2/5$ (استثوپنی) و تنها ۸ درصد بیماران $Z\text{-Score} > -1$ (طبیعی) داشتند.

در گردن فمور T-Score، $1 \pm 2/02$ و Z-Score، $1 \pm 1/57$ بود. در این ناحیه ۱۷ درصد بیماران استثوپوروز، ۶۲ درصد بیماران استثوپنی و ۲۱ درصد بیماران طبیعی بودند. یکسانی بین دانسیته کمر و فمور در ۶۱ درصد بیماران یافت شد. دومین بررسی در مهره‌های کمری T-Score، $0/8 \pm 2/47$ و Z-Score، $0/8 \pm 2/3$ بود (جدول شماره ۳). در همین منطقه ۴۳ درصد بیماران استثوپوروز، ۵۰ درصد بیماران استثوپنی و ۷ درصد بیماران طبیعی بودند.

در گردن فمور T-Score، $1/1 \pm 2/04$ و Z-Score، $1 \pm 1/63$ بود. ۲۹ درصد بیماران استثوپوروز، ۴۳ درصد بیماران استثوپنی و ۲۸ درصد بیماران طبیعی بودند.

همبستگی امتیازهای T و Z در کمر و فمور با یکدیگر در نوبت اول و دوم مثبت و معنی دار بود ($r = 0/9$ ، $p < 0/005$). در مقایسه مقادیر دانسیته استخوانی نوبت اول و دوم کاهش معنی داری در دانسیته استخوانی نوبت دوم نسبت به نوبت اول دیده نشد ($p < 0/8$).

۲ بیمار (۴ درصد) مبتلا به دیابت بودند که ۱ بیمار (۵۰ درصد) تحت درمان با قرص و ۱ بیمار (۵۰ درصد) تحت درمان با انسولین بود.

۷ نفر از بیماران (۱۳/۵ درصد) نیز هاپیوتیروئید بودند که همگی تحت درمان کافی بودند. ۴۳ نفر از بیماران (۸۳ درصد) کلسیم + ویتامین D مصرف می کردند که از سن 8 ± 26 سالگی مصرف آنرا شروع کرده بودند. مدت مصرف کلسیم تا انجام اولین و دومین سنجش تراکم استخوان به ترتیب $2/7 \pm 1/3$ و $1/5 \pm 3/7$ سال (حداکثر ۱۱ و ۶ سال) بوده است (جدول شماره ۴).

دانسیته استخوانی فمور و مهره‌های کمری در بیمارانی که مصرف کلسیم + ویتامین D داشتند در به‌طور معنی داری کمتر از بیمارانی بود که مصرف کلسیم نداشتند ($p < 0/00$). همچنین رابطه معنی دار مشابهی بین مصرف کلسیم + ویتامین D و شدت استثوپوروز با تست کای دو وجود داشت ($p < 0/00$).

جدول شماره ۴: مدت زمان مصرف داروها در بیماران تالاسمی اینترمدیا بخش تالاسمی بیمارستان بوعلی سینا ساری

انحراف معیار ± میانگین	
مدت زمان مصرف کلسیم + ویتامین D تا اولین سنجش	1/3 ± 2/7
مدت زمان مصرف کلسیم + ویتامین D تا دومین سنجش	3/7 ± 1/5
سن شروع کلسیم + ویتامین D	26 ± 8
سن شروع هورمون جنسی	21 ± 8
مدت زمان مصرف هورمون جنسی تا اولین سنجش	4/8 ± 3/8
مدت زمان مصرف هورمون جنسی تا دومین سنجش	7/4 ± 4/5
سن شروع کلسیتریول	27 ± 7/7
مدت زمان مصرف کلسیتریول تا اولین سنجش	1/1 ± 2/1
مدت زمان مصرف کلسیتریول تا دومین سنجش	4 ± 1
سن شروع بیس فسفونات	28/5 ± 9/8
مدت زمان مصرف بیس فسفونات تا اولین سنجش	0/31 ± 1/04
مدت زمان مصرف بیس فسفونات تا دومین سنجش	1/6 ± 1/7
سن شروع هیدروکسی اوره	24/8 ± 8
مدت زمان مصرف هیدروکسی اوره تا اولین سنجش	2/4 ± 2/66
مدت زمان مصرف هیدروکسی اوره تا دومین سنجش	5/6 ± 2

هورمون جنسی در پسران شامل تزریق ماهیانه ۱۰۰ میلی گرم تستوسترون انانتات و در دختران مصرف روزانه ۱۲ تا ۵۰ میکروگرم اتینیل استرادیول با یا بدون مدراکسی پروژسترون استات (۵ میلی گرم روزانه در ۱۵ روز هر ماه) بود. ۱۳ بیمار (۲۵ درصد) تحت درمان با هورمون‌های جنسی بودند که سن شروع آن 21 ± 8 سالگی بوده است. مدت مصرف هورمون‌های جنسی تا انجام اولین و دومین سنجش تراکم استخوان به ترتیب $3/8 \pm 4/8$ و $7/4 \pm 4/5$ سال (حداکثر ۱۱ و ۱۵ سال) بوده است (جدول شماره ۴). تراکم استخوانی ناحیه فمور در اولین سنجش بیمارانی که تحت درمان با هورمون‌های جنسی بودند به‌طور معنی‌داری نسبت به بیمارانی داشتند که هورمون جنسی دریافت نمی‌کردند، کمتر بود ($p < 0/02$).

از ۵۲ بیمار ۳۳ نفر (۶۳/۵ درصد) مصرف کلسیتریول و به عبارت دیگر کم‌کاری پاراتیروئید داشتند که مصرف آن را از $7/7 \pm 2/7$ سالگی شروع کرده بودند. زمان دریافت کلسیتریول قبل از انجام اولین و دومین سنجش تراکم استخوان به ترتیب $1/1 \pm 2/1$ و 4 ± 1 سال (حداکثر ۸ و ۶ سال) قبل بوده است (جدول شماره ۴).

دانشیته استخوانی در بیمارانی که مصرف کلسیتریول داشتند در فمور و کمر به‌طور معنی‌داری کمتر از بیمارانی بود که مصرف کلسیتریول نداشتند ($p < 0/001$). همچنین رابطه معنی‌دار مشابهی بین مصرف کلسیتریول و شدت استئوپوروز بر اساس تست کای دو وجود داشت ($p < 0/001$).

۲۲ نفر (۴۲ درصد) بیس فسفونات دریافت می‌کردند که در تمام موارد نوع خوراکی آن تجویز شده بود. ترکیب مورد استفاده تا اواخر سال ۱۳۸۵، ۱۰ تا ۲۰ میلی گرم دیفسفن به‌صورت ۱۵ روز در هر ۳ ماه بود و از ۱۳۸۶ به ۷۰ میلی گرم استئوفس (آلندرونات) در هر هفته تغییر یافت. تمکین درمانی در بیماران خوب نبود و دوره‌های طولانی بدون مصرف دارو وجود داشت. بیماران از $28/5 \pm 9/8$ سالگی مصرف بیس فسفونات را شروع کرده بودند. زمان مصرف بیس فسفونات تا انجام اولین و دومین سنجش تراکم استخوان به‌طور متوسط به ترتیب $1/04 \pm 0/31$ و $1/7 \pm 1/6$ سال (حداکثر ۴ سال) بوده است (جدول شماره ۴). دانشیته استخوانی در بیمارانی که مصرف بیس فسفونات داشتند به‌طور معنی‌داری کمتر از بیمارانی بود که مصرف بیس فسفونات نداشتند ($p < 0/001$). همچنین رابطه معنی‌دار مشابهی بین مصرف بیس فسفونات و شدت استئوپوروز بر اساس تست کای دو وجود داشت ($p < 0/001$).

۵۰ نفر (۹۶ درصد) هیدروکسی اوره مصرف می‌کردند. بیماران از $24/8 \pm 8$ سالگی مصرف هیدروکسی اوره را شروع کرده بودند و زمان مصرف هیدروکسی اوره تا انجام اولین و دومین سنجش تراکم استخوان به ترتیب $2/6 \pm 2/4$ و $5/6 \pm 2$ سال (حداکثر ۹ و ۸ سال) بوده است و بین مصرف هیدروکسی اوره با دانشیته استخوانی و شدت استئوپوروز رابطه معنی‌داری یافت نشد.

در مقایسه بیماران مبتلا به تالاسمی ماژور با بیماران تالاسمی اینترمدیا با آزمون من ویتنی، تنها T-Score ناحیه فمور در اولین سنجش تراکم استخوان،

رابطه معنی داری بین بیماران ماژور و اینترمدیا وجود داشت که طبق آن در بیماران اینترمدیا دانسیته استخوانی به طور معنی داری کمتر از بیماران مبتلا به تالاسمی ماژور بود ($p < 0/03$).

در مورد همسانی تراکم استخوانی در دو جای مختلف که با محاسبه ضریب کاپا انجام شد این نتیجه حاصل شد که در بیماران ماژور بیشترین هماهنگی در مهره کمری دیده شد ($0/85$) اما در فمور همسانی ضعیف بود ($0/69$). در بیماران اینترمدیت در هیچ کدام از نواحی همسانی قوی دیده نشد (کاپا $0/4$ و $0/64$).

بحث

تحقیق حاضر نشان داد استئوپنی و استئوپورز در بیماران ما شایع است. فراوانی استئوپورز در بیماران ماژور و اینترمدیت تقریباً یکسان بود. شدت پوکی استخوان در مهره‌ها کمی شدیدتر از گردن فمور بود. در گزارش قبلی ما که ۶ سال پیش انجام شده بود و شامل ۶۳ بیمار ماژور و اینترمدیت با سن $25 \pm 7/2$ سال بودند. ۵۶ درصد هیدراکسی اوره مصرف می کردند و خون تزریق نمی کردند. وضعیت امتیاز Z مهره‌ها و فمور مشابه وضع کنونی بود (۱۰). در مطالعه کریمی و همکاران (۱۱) که روی ۱۰۶ بیمار در شیراز انجام شد. نسبت بیماران تالاسمی ماژور و اینترمدیت مشابه مطالعه ما بود. ولی بیماران ما خیلی مسن تر بودند یعنی تقریباً سن بیماران ما ۲ برابر سن بیماران مورد مطالعه آنها بود. درصد توزیع بیماران بر اساس T-Score نشان می دهد که شدت بیماری در بیماران ما بسیار بدتر است. در مطالعه ما همبستگی بین سن و شدت بیماری دیده شد و به ازای هر سال ۷ درصد افت در امتیاز دیده شد.

Vogiatzi و همکاران در مطالعه ۱۸ کودک تالاسمیک با سن متوسط حدود ۶ سال گزارش کردند که Z-Score تراکم به ازای هر سال ۸۳ درصد افت می کند (گرچه به لحاظ آماری معنی دار نبود). در این سن کم نیز حدود ۲۲ درصد استئوپورز، ۳۹ درصد

استئوپنی داشتند و ۳۹ درصد طبیعی بودند (۶). در دو مطالعه‌ای که روی ۲۲۰ بیمار تالاسمیک در تهران انجام شد (۱۳، ۱۲) T-Score مبنای تشخیص بود. سن بیماران آنها نیز از بیماران ما کمتر بود ($15/2 \pm 3/1$). یافته آنها نشان داد که تراکم معدنی استخوان در مهره‌های کمری بدتر از فمور بود (مشابه یافته‌های این تحقیق). میانگین و انحراف معیار T-Score گزارش نشده ولی به نظر می رسد وضع بیماران ما بدتر است که باید به دلیل سن بیشتر باشد. همبستگی بین شدت بیماری و سن در مطالعه طباطبایی دیده شد ($p < 0/05$). طباطبایی در بیمارانش کمبود دریافت کلسیم و مس (۶۸ درصد) و کمبود سرمی روی (۸۰ درصد) را نشان داد و مشخص نمود کمبود روی با تراکم معدنی همبستگی داشت (۱۲). در مطالعه‌ای که به روش کوهورت تاریخی در بیماران تالاسمی ماژور دریافت کننده دسفریاکسامین و خواهران و برادران سالمشان که از نظر سن و جنس مشابه سازی شده بودند، انجام شد. نتایج نشان داد که دفع ادراری روی در بیماران به طور معنی داری بیشتر بود ولی کمبود سطح سرمی روی وجود نداشت. لذا نتیجه گیری شد که دریافت خون باعث جبران روی دفعی می شود (۱۴). همچنین کمبود سطح ویتامین D در ۳۷ درصد بیماران طباطبایی دیده شد (۱۲).

کمبود تراکم معدنی استخوانها در بیماران اینترمدیت شدیدتر از بیماران ماژور بود. Origa و همکاران در مطالعه‌ای گزارش نمودند تقریباً تمام ۲۵ بیمار تالاسمی اینترمدیا و نیمی از ۲۳۹ بیمار تالاسمی ماژور استئوپورز داشتند (۴). عوامل خطر متعددی برای بروز پدیده استئوپنی و استئوپورز ذکر شد که مهم ترین آنها پرکاری مغز استخوان به دلیل خونسازی غیر مؤثر است (۴-۱). بیماران اینترمدیت به دلیل آنمی مزمن و عدم تزریق خون بیشتر در معرض این عامل خطر هستند. در مطالعه ما حتی مصرف هیدراکسی اوره که به لحاظ تئوری و عملی باعث توقف یا کاهش خونسازی غیر مؤثر می گردد نتوانست تفاوت مهمی ایجاد کند. در

مطالعه قبلی ما که به صورت تحلیلی طراحی شده بود، ۱۶ بیمار مصرف کننده هیدروکسی اوره با ۱۶ بیمار همسان شده به لحاظ سن و جنس که این دارو را مصرف نمی کردند شدت استئوپنی را یکسان نشان داد (۱۰). ولی در این مطالعه با وجود سابقه ۳ سال مصرف دارو تفاوتی را ایجاد نکرد. شاید علت این باشد که دارو باید از سن بسیار کمتر شروع شود و وقتی پاتولوژی ایجاد شد و پیشرفت کرد طبعاً تأثیری ندارد. شاید هم مقدار دارو برای توقف خونسازی غیر موثر کافی نیست. در آن مطالعه میزان گیرنده ترانسفرین را که نشان دهنده خونسازی مغز استخوان است اندازه گیری نشد. همچنین به دلیل همکاری ضعیف بیماران، ترس از عوارض و کمبودهای دوزهای دارو شاید بیماران به خوبی درمان نمی شوند. متوسط هموگلوبین بیماران اینترمدیت در حد قابل قبول $30 \pm 2/5$ درصد بود. ولی ارتباط معنی داری بین مقدار هماتوکریت با شدت استئوپورز دیده نشد این یافته با یافته مقاله کریمی و همکاران همخوانی دارد (۱۱). در بیماران اینترمدیت شدت بیماری در دو جنس یکسان بود. این یافته با یافته کریمی و همکاران و مطالعه چند مرکزی تهران و مطالعه Dresner و همکاران همخوانی دارد گرچه آنان بیماران ماژور و اینترمدیت را با هم بررسی و گزارش نمودند (۱۱، ۱۲، ۱۵).

شدت کمبود تراکم معدنی استخوانها در مبتلایان به تالاسمی ماژور که تزریق خون هم دارند به دلیل درمان ناکافی است و دلیل آن هم تعداد زیاد بیمار و منابع محدود خون است. میزان هموگلوبین قبل از ترانسفوزیون بیماران در مرکز ما و سایر مراکز کمتر از میزان توصیه شده ۱۰ گرم در دسی لیتر و حدود ۹ می باشد. همبستگی متوسط هماتوکریت قبل از ترانسفوزیون با شدت استئوپنی هم مؤید همین است و در مطالعه دیگران هم دیده شده است (۱۱).

عوامل دیگر مثل ژنهای مؤثر در استخوان سازی (۷)، جنس مذکر (۱)، تاخیر بلوغ (۲)، رژیم غذایی و ورزش نیز مؤثر می باشند. در مطالعه ما نیز مانند مطالعه Jensen

و همکاران، شدت بیماری در مردان بیشتر بود (۱). در مورد عامل خطر هیپوگنادیسم در مطالعه طباطبایی حدود ۲۳ درصد پسران و ۱۲ درصد دختران هیپوگنادیسم و ۷۷ درصد اختلال بلوغ داشتند (۱۲). عده ای از بیماران تحقیق حاضر هورمون جنسی می گرفتند اما اگر به سن شروع دقت شود در می یابیم که بسیار دیر شروع کرده بودند. بنابراین پی گیری تکامل جنسی بیماران مهم است و مداخله باید زود صورت بگیرد (۲). دسانکتیس سن شروع استروژن را از ۱۴ سالگی ذکر کرد با توجه به این که سن منارک در کشور ما به طور متوسط ۱۲/۵ سال است و از شروع تکامل بلوغی تا منارک حدود ۳ سال طول می کشد در دختران تالاسمیک اگر رشد جوانه پستانی که اولین تغییر بلوغی است تا ۱۲ سالگی آغاز نشد، باید از مقدار کم استروژن استفاده شود. ما تأثیر این مداخله را روی قد و وزن بیماران قبل از نشان دادیم (۱۶). این که تراکم استخوانی در بیمارانی که با هورمونهای جنسی پایین تر است به دلیل بدتر بودن ماهیت بیماری در این گروه است و به حساب تأثیر نداشتن یا اثر مضر نباید گذاشته شود.

تجویز هورمونهای جنسی و درمان تأخیر بلوغ در مطالعات دیگران اثر مثبت داشته است (۱۷) ولی در مطالعه حاضر همبستگی بین مصرف هورمونهای جنسی و شدت بیماری وجود نداشت. Lasco و همکاران با مقایسه ۲۰ بیمار تالاسمی ماژور با فعالیت گناد طبیعی تحت درمان هورمون جنسی، ۲۰ بیمار دچار هیپوگنادیسم و ۲۰ شاهد سالم گزارش نمودند که استئوپورز در بیماران تحت درمان فقط در مهرهها دیده شد. ولی در بیماران بدون هورمون در فمور هم وجود داشت. این متخصصین معتقدند در بیماران تالاسمیک فاز جذب استخوانی بیشتر از فاز تجدید ساختمان است و این پدیده بیشتر در بیماران هیپوگناد دیده می شود (۱۷). Filosa و همکاران معتقدند تأثیر بلوغ (خودبخود یا با دارو) در اوایل بلوغ به شدت استئوپورز مرتبط است ولی با پیشرفت سن این رابطه دیده نمی شود (۱۸). شاید

عدم همبستگی بین مصرف هورمون‌های جنسی و شدت استئوپوروز مطالعه حاضر را نیز توجیه کند.

علت این که بیماران مصرف کننده کلسیم + ویتامین D و کلستریول نیز وضع بدتری داشتند به دلیل این است که اصولاً این بیماران عوامل خطر مهم و طولانی اثری داشتند.

همچنین بیس فسفونات‌ها که البته تأثیر مثبت آن‌ها مورد بحث است (۹) نیز در بیماران با استئوپوروز شدید که Z-Score کمتر از $-2/5$ داشتند شروع شده بود. علاوه بر این تقریباً تمام بیماران داروی خوراکی مصرف نمودند و دوره‌های بدون درمان داشتند. شاید اگر دارو به صورت تزریقی مصرف شود هم مشکل عدم جذب کافی دارو و هم همکاری بهتر مرتفع شود (۸). شکل تزریقی بیفوسفونات به نام پامیدرونات سدیم برای چند بیمار شروع شد. اما عوارض سیستمیک شامل درد استخوانی و بی حالی مفرط و همچنین قیمت بالای دارو و کمیاب بودن آن عوامل باز دارنده در مصرف آن بود. حتی بررسی دوم هم که $1/38 \pm 3/15$ سال بعد از بررسی اول انجام شده بود نشان داد که وضعیت بیماران تالاسمی ماژور در سر استخوان فمور بدتر هم شده بود. این موضوع نشان می‌دهد که باید حتماً برنامه درمانی جدی تری اعمال گردد. Perifianis و همکاران با مطالعه ۲۹ بیمار که هر ۳ ماه در ۴ دوره، ۱ میلی گرم اسید زولندروئیک وریدی دریافت نمودند، بهبود تراکم معدنی استخوان را نشان داد. مطالعه آن‌ها شاهد طبیعی و همسان شده از نظر سن و جنس از اهداکنندگان خون برای مقایسه استئوکلستین سرم، استئوپروتگترین، Insulin-like growth factor 1، N-terminal crosslinking telopeptide of type 1 collagen داشت ولی شاهد تالاسمیک نداشتند. تغییرات شاخص‌های یاد شده به نفع بهبود تراکم بود (۹). Voskaridou و همکاران به ۲۶ بیمار پامیدرونات وریدی با مقدار ۳۰ تا ۶۰ میلی گرم ماهیانه به مدت ۱ سال تجویز نمودند. اثر

فوق با بررسی تراکم معدنی استخوان و نشانگرهای متابولیسم استخوان ارزیابی شد و محققان نتیجه گرفتند درمان مؤثر بود (۱۹). در گزارش دیگر زولندروئیک اسید وریدی در نیز بیماران تالاسمیک مؤثر بود (۲۰).

یکسانی نتایج بررسی تراکم استخوانی در دو محل یعنی مهره‌ها و گردن فمور در حدود نیمی از بیماران یافت شد. در مطالعه شمشیرساز فقط در حدود ۸ درصد بیماران استئوپوروز در هر دو محل فمور و مهره‌ها دیده شد و حدود ۹ درصد بیماران در هر دو قسمت تراکم معدنی استخوان طبیعی داشتند (۱۳) این پدیده در یک مطالعه در سال ۲۰۰۶ هم گزارش شد. Gilfillan و همکاران ۴۱۸۸ نفر را که بیشتر زنان یائسه بودند را در سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۳ بررسی نمودند تعریف یکسانی در مطالعه ایشان مشخص نبود ولی گزارش نمودند که تفاوت زیاد در $2/7$ درصد و تفاوت کم در $38/9$ درصد وجود داشت (۲۱). ما آن را به صورت یکسان بودن Z-Score در محدوده‌های تعریف شده که برای تصمیم درمانی مهم است یافتیم.

کم کاری تیروئید در $7/6$ درصد بیماران طباطبایی گزارش شد. این یافته با مطالعه حاضر و مطالعه قبلی ما همخوانی دارد. تمام بیماران ما داروی کافی می‌گرفتند (۲۲-۱۲).

در گزارشی از هونگ کونگ مقایسه تراکم معدنی استخوان بین بیماران ماژور (۵۳ نفر) تحت درمان معمول با آن‌هایی که پیوند مغز استخوان شده بودند (۳۳ نفر) بهتر شدن Z-Score حدود ۶ سال پس از پیوند را گزارش نمودند (۲۳).

یکسان نبودن نتیجه بررسی ایجاب می‌کند که کماکان تراکم در چند محل بررسی شود و شاید بهتر باشد مبنای تصمیم درمانی و طبقه‌بندی بدترین وضع باشد.

سپاسگزاری

این مقاله حاصل پایان نامه دکترای عمومی خانم دکتر اعظم عمادی جمالی می باشد.

References

- Jensen CE, Tuck SM, Agnew JE, Koneru S, Morris RW, Yardumian A, et al. High prevalence of low bone mass in thalassemia major. *Br J Hematol* 1998; 103(4): 911-915.
- De Sanctis V, Wonke B. Etiology of growth retardation in thalassemia major In: *Growth in thalassemia*. Roma: Mediprint; 1998. p. 17-30.
- Di Stefano M, Chiabotto P, Roggia C, Grafalo F, Lala R, Piga A, et al. Bone mass and metabolism in thalassemic children and adolescents treated with different iron-chelating drugs. *J Bone Miner Metab* 2004; 22(1): 53-57.
- Origa R, Fiumana E, Gamberini MR, Armari S, Mottes M, Sangalli A, et al. Osteoporosis in beta-thalassemia: Clinical and genetic aspects. *Ann N Y Acad Sci* 2005; 1054: 451-456.
- Voskaridou E, Terpos E. New insights into the pathophysiology and management of osteoporosis in patients with beta thalassaemia. *Brit J Hematol* 2004; 127(2): 127-139.
- Vogiatzi MG, Autio KA, Schneider R, Giardinia PJ. Low bone mass in prepubertal children with thalassemia major: insights into the pathogenesis of low bone mass in thalassemia. *J Pediatr Endocrinol Metab* 2004; 17(10): 1415-1421.
- Perrotta S, Capellini MD, Bertoldo F, Servedio V, Iolascon G, D'Agruma L, et al. Osteoporosis in beta-thalassemia major patients: analysis of the genetic background. *Br I Haematol* 2000; 111(2): 461-466.
- Morabito N, Lasco A, Gaudio A, Crisafulli A, Di Pietro C, Meo A, et al. Bisphosphonates in the treatment of thalassemia-induced osteoporosis. *Osteoporos Int* 2002; 13(8): 644-649.
- Perfianis V, Vyzantiadis T, Tziomalos K, Vakaloppoulou S, Garipidou V, Athanassiou-Metaxa M, et al. Effect of zolendronic acid on markers of bone turnover and mineral density in osteoporotic patients with thalassemia. *Ann Hematol* 2007; 86(1): 23-30.
- Kosaryan M, Zadeh MF, Shahi VK. The bone density of thalassemic patients of Boo Ali Sina Hospital, Sari, Iran in 2002 does hydroxyurea help?. *Pediatr Endocrinol Rev* 2004; 2 (Suppl 2): 303-306.
- Karimi M, Ghiam AF, Hashemi A, Alinejad S, Soweid M, Kashef S. Bone mineral density in beta-thalassemia major and intermedia. *Indian Pediatr* 2007; 44(1): 29-32.
- Tabatabaee SM, Abdollah shamshirsaz A, Bekheirnia MR, Kamgar M, Porzahed gilani N, Bozari N, et al. Endocrine metabolic disorders in thalassemia major: a multicenter study in Tehran. *Iranian South Med J* 2002; 5(1): 63-67.
- Shamshirsaz AA, Bekheirnia MR, Kamgar M, Pourzahedgilani N, Bouzari N, Habibzadeh M, Hashemi R, Shamshirsaz AA, Aghakhani S, Homayoun H, Larijani B. Metabolic and endocrinologic complications in beta-thalassemia major: a multicenter study in Tehran. *BMC Endocr Disord* 2003; 3(1): 4.
- Kowsarian M, Valaee N, Mahdiani A. Thalassemic patients receiving desferrioxamine have a zinc deficiency?. *J Mazand Univ Med Sci* 1997; 10(26): 1-6.
- Dresner Pollack R, Rachmilewitz E, Blumenfeld A, Idelson M, Goldfarb AW. Bone mineral metabolism in adults with beta-

- thalassaemia major and intermedia. *Br J Haematol* 2000; 111(3): 902-907.
16. Kowsarian M, Joyan A. Treatment of delayed puberty in girls with thalassaemia major who referred to the Bu-Ali Sina Hospital of Sari years 1374 to 1380. *Proceedings of the First International Conference on Thalassaemia Kids*. 2002: 10.
 17. Lasco A, Morabito N, Gaudio A, Buemi M, Wasniewska M, Frisina N. Effects of hormonal replacement therapy on bone metabolism in young adults with beta-thalassaemia major. *Osteoporosis Int* 2001; 12(7): 570-575.
 18. Filosa A, Di Maio S, Vocca S, Saviano A, Esposito G, Pagano L. Longitudinal monitoring of bone mineral density in thalassaemic patients. *Acta Paediatr* 1997; 86(4): 342-346.
 19. Voskaridou E, Trepos E, Spina G, Palemis J, Rahemtulla A, Loutardi A, et al. Pamidronate is an effective treatment for osteoporosis in patients with beta-thalassaemia. *Br J Haematol* 2003; 123(4): 730-737.
 20. Moayyeri A, Soltani A, Khaleghnezad Tabari A, Satasafari M, Hossein-Nejad A, Larigani B. Discordance in diagnosis of osteoporosis using spine and hip bone densitometry. *BMC Endocr Disord* 2005; 5(1): 3.
 21. Gilfillan CP, Strauss BJ, Rodda CP, Bowde DK, Kean AM, Obaid M, et al. A randomized, double-blind, placebo controlled trial of intravenous zoledronic acid in the treatment of thalassaemia associated osteopenia. *Calcif Tissue Int* 2006; 79(3): 138.
 22. Kowsarian M. Evaluation of thyroid function in thalassaemic patients in Sari in 1374. *J Mazand Univ Med Sci* 1998; 19: 41-44.
 23. Leung TF, Hung EC, Lam CW, Li CK, Chu Y, Chik KW, et al. Bone mineral density in children with thalassaemia major: determining factors and effects of bone marrow transplantation. *Bone Marrow Transplant* 2005; 36(4): 331-336.